

ГАЛИЧИНА

1916

Лише Всевишній знає, як пахнув щойно створений світ; але, напевно, саме так від нього тхне перед самим кінцем, коли все створене врешті розкладається: глинистим ґрунтом на глибині виритої могили, зношеними вщент шкарпетками, дохлими щурами, відрами з лайном, німеччю, кров'ю, чоловіками без води й дому — щільним смородом мілкого окопу. Пінто невпинно вовтузився, і з кожним рухом заснути ставало ще важче. *Dando bueltas por la kama, komo l'peše en la mar, ah komo l'peše en la mar.*

Осман чатував недалеко від гауптмана Цукермана: той кидався на ліжку в бліндажі, який вирили для нього солдати й укріпили лісом, що був тут на вагу золота. Укрившись у ніші, Осман говорив із Дркендою та Смаїлом Токмаком — ті двоє витягнулися на спинах і курили нашкрябані з дна кишень залишки тютюну. Полум'я свічки тремтіло на Османовому обличчі, завжди гладенькому — хай навіть води на пристойне гоління ніколи не вистачало. Вуса його теж були завжди охайно підстрижені, ніби він знайшов спосіб протистояти всеосяжному розкладанню.

Пінто вперше побачив Османа, коли той розказував якусь оповідку публіці з боснійських солдатів: він звисив ноги з горішньої койки, і крізь діру в його шкарпетці виглядав великий палець, ніби картоплина, що от-от випаде з мішка. Їх усіх щойно мобілізували, їхній однострій ще був накрохмалений і пахнув складом і нафталіном — а Османова нога вже якось продірявила шкарпетку. На подив, готовий втекти палець теж був частиною Османового запалу: окрім цього, він розмахував руками та вказував на уявні предмети й місця з оповідання. Пінто не чув, що Осман говорить, але міг спостерігати за його

губами та охайно підстриженими вусами, виразними рухами його брів; за тим, як він вирячував очі, щоб зобразити здивування; як зненацька широко всміхався, щоб підкріпити якесь твердження. Раз у раз він кидав погляд на Пінто (той сидів на окорайку його зіркового терену) й усміхався так, ніби та усмішка була тільки для нього. А коли він засміявся, то сміх його був такий заливчастий — як-то кажуть, з усього серця, — що солдати почали сміятися теж і довго не могли зупинитися. Той сміх Пінто не забував ніколи, навіть коли Осман врешті більше не сміявся. Пінто кортіло приєднатися до них, почути Османову розповідь, його голос, бути ближче до залпів його сміху, але він не наважувався вийти зі свого темного лігва на долішній койці та перервати історію у самий її розпал. Коли Осман закінчив і заробив трохи ракії за свій оповідацький талант, то підійшов до Пінто і запропонував випити. Той погодився лиш у надії на те, що на вінцях фляги ще залишився присмак Османових губ. На його подяку Осман відповів, що у своєму житті куштував і кращу ракію, проте ніколи ще вона не смакувала так солодко. Він хотів додати ще щось, але не встиг сказати ні слова — боснійці відтягнули його, вимагаючи ще оповідок.

От і тепер, в окопі, Осман знов розповідав історію — як розповідав до і після цього — так, ніби її ніхто й ніколи ще не чув. Навіть історії про себе, про своє сирітське дитинство, про своїх знайомих у Чаршії Осман розповідав наче вперше, наче він щойно почув їх десь іще і прагнув поділитися з іншими.

— Жив собі колись, — тихо, смакуючи промовляв Осман, — у хатчині серед сараєвських пагорбів бідний *хамаль* Хусреф, і мав він лиш дружину, феску та штани з дірками на сідницях.

Дркенда та Смаїл Токмак буркнули, чим дали знати, що добре уявили Хусрефа-хамалю в його хатчині та штанях з дірками на сідницях. Вони, немов діти, слухали з жадібною цікавістю.

— І от одної ночі лежить Хусреф у ліжку з Мерімою, дружиною своєю, аж тут — чу! — гарматний залп із фортеці. Меріма сполохана, налякана, зойкає: «Що воно таке? Чого посеред ночі гримить гармата?». Хусреф їй одказує: «У Сараєві зчинився

заколот. Аги, беї і багатії повстали проти султана. Та їх спіймали й кинули в темницю. Вчора зі Стамбула прибули кати з повним мішком шовкових мотузок — ті мотузки султан надіслав для засуджених. Кожного мають задушити власною».

Дркенда та Смаїл Токмак сапали й захлиналися, наче власна мотузка лоскотала шию кожному з них. Дркенда отримав кулю в плече від російського стрільця і стік би кров'ю, якби не Пінто: він не забарився, перев'язав руку та закріпив мотузку палицею, щоб зупинити кровотечу. Смаїлу Токмаку Пінто допомагав писати листи додому, додаючи туди таких завитків, що той бачив себе іншою, кращою людиною, хай навіть і не знав, чи ті листи хтось читав, а тим паче, що там було написано. Смаїл знав і любив Османову оповідку. Він наполіг, щоб Пінто записав її: на його думку, вона мала сподобатися його дружині та писемному односельцеві, який читатиме їй лист.

— І от тепер, — шепотів Осман, — кати давлять їх один за одним, і фортечна гармата гримить щораз, як душа покидає тіло смертника. Один вибух — одна душа відбуває. Меріма питається: «Хто вони, ті люди, хай помилує їхніх матерів Аллах?». «Найголовніші люди в Сараєві, — одказує Хусреф-хамаль. — Брати Морічі, Хаджі-Паша і брат його Ібрагім, могутній Хайдар-Паша та й багато хто ще — вершки Чаршії. Усі задушені шовковими мотузками, один за одним».

Осман замовчав: його історія доходила кінця. Він вже багато разів розповідав її Дркенді та Смаїлу Токмаку, ще в Буковині й навіть до того, в Сербії (можливо, саме тоді, коли Пінто вперше його побачив), і добре знав, що, якщо закінчити трохи згодом, насолода їхня буде більшою. Він говорив із придигом, і Пінто бачив, як на його губах тремтіли відблиски полум'яного світла.

— Мовчить Меріма, мовчить, а тоді з головою накриває їх обох йорганом і каже: «Дякувати Аллаху, ти ніхто й ніщо».

Дркенда та Смаїл Токмак запирхали — не тільки тому, що їм подобалася історія, а ще й тому, що вона вкотре закінчилася саме так, як вони очікували, а значить, все було так, як воно й мало бути. «Дякувати богу, ти ніхто й ніщо», — повторив

Осман, і всі втрюх засміялися з власної безпечної неістотності. Аж тут Осман ще стишив голос і вимовив щось таке, через що Дркенда та Смаїл Токмак замовкли. Пінто не хотілося рухатися, хоч і хотілося почути, що говорив Осман, — та тепер було нічого не розібрати. Осман був тут і водночас не тут, його голос — безтілесний, а звуки — позбавлені форми й смислу.

Падрі Аврам часто довго не спав і вголос читав *Атору*. Сімха, як їй належало за старшинством і статтю, мала власну кімнату, а от Пінто спав із батьками за ширмою з ковдри. Він бачив, як тремтіла на ковдрі тінь батька, що мугикала на їдиші: «Як же прийшли на місце, про яке сказав йому Бог, то спорудив Авраам жертовник». Нажаханому хлопчикові ввижався Авраам, який розкладає дрова, зв'язує Ісаака, сина свого, і кладе на жертовник. Він відчував палючу ізраїльську спеку, і шпичасті дрова, і страх, і мотузки, що стирали шкіру на зап'ястках. У кімнаті пахнуло напівзмарнілим вогнем і розплавленим воском, вовняними килимами, зіллям із дрогерії, згадку про яке зберігала на собі одежа падрі Аврама. Коли Авраам брав ножа, щоб заколотися сина свого, серце Пінто стискалося у смертельному жаху. Та він і писнути не смів, боячись, певно, не менше, ніж боявся Авраама Ісаак. Тож він закусував кулак, ковтав сльози й чекав, доки падрі Аврам дочитає до миті розради, коли Господь милостиво зупиняє Авраама і той не заколює сина свого. Решту безсонної ночі Пінто вдавався до богохульства, намагаючись збагнути, навіщо Богові було так безкарно катувати дитину, і чому Атора мовчить про Ісааків жах, чи про його сльози, чи про те, як потому його обіймав вічний безтямний страх перед батьком. З часом він навчився розкладати значення слів і чути лише їхню магічну мелодійність, ніби падрі просто співав колискову, від якої Пінто нарешті засинав.

Бували також і дні, коли, на відміну від ночей, падрі Аврам читав *Атору* геть не пошепки. Натомість він гримів на остовпілого Рафо:

— Що це значить: «Бог однаково створив і цей і той»? Що це значить?

Малий Рафо схлипував, затинався, відчайдушно шукав у голові хоча б щось, що могло б натякнути на правильне тлумачення вірша, але знаходив у собі лише пекучі сльози — і тоді падрі гнівався ще дужче.

— Усьому, що створив Бог, Він створив протилежність: Він створив гори і створив пагорби! Створив моря і створив ріки! Створив мене і створив тебе! Тебе! Тебе — неука, *пішабальянду*! За які гріхи мені таке покарання?! За які? Скажи мені!

Однак коли хлопець повернувся з Відня з дипломом під пахвою, вдягнений у просторий студентський костюм, змінивши феску на столичну федору та щедро сиплячи латинськими й німецькими зворотами, падрі Аврам обійняв його і посадовив біля себе, з гордістю стиснувши плече аж до болю. Він урочисто представив Рафо на суд поважних сивих *тео* в каптанах, що завітали споглянути сее диво в особі сина, який здобув освіту в далекій столиці імперії. І дійсно, Рафо мовив до них як належить просвітленому мужеві, доктору фармацевтичних наук, з виразною легкістю роз'яснюючи недосяжні для них поняття, — і хоч їм явно було всього того не зрозуміти, вони нізащо в цьому не зізналися б. Вони сьорбали каву з гущею зі своїх *фільджані*, метаючи на падрі Аврама заздрими й захопленими очима. У прибулому з далеких земель довготелесому чоловікові вони ледь впізнавали того Рафо, який поїхав з Білава ще довготелесим хлопчиком. Вони знали: цьому чоловікові буде відкритий світ, про який вони не знали нічого — хіба тільки, що він може десь там існувати і що він великий і новий. Та існував ще й світ, який вони навіть не могли уявити — а якби змогли, їх охопив би жах. Хай там як, а манучі пекла все нові солодощі за всіма відомими їй рецептами й подавала їх до кави, що її розливала Сімха з бездонних джезв. Вона навіть дістала з-під самої стелі трояндове варення, яке все дитинство вабило Рафо з вершечка шафи. Ба більше, на його честь влаштували цілий *комбіте*: його кульмінацією став справжній спів падрі Аврама під супровід сааза, на якому захмелений синьйор Папучо безуспішно намагався зіграти доладну мелодію.

— Noçes, noçes, buenas noçes, — безперечно оскверняючи якусь непорушну заборону, співав синьйор падрі бездоганим біблійним баритоном, і голос його більше не гримів, а розливався несправедливими трелями від самого серця. — Noçes son d' enamorar, ah, noçes son d' enamorar.

Кару Господню було накладено наступного ж ранку: падрі Аврам не прокинувся. Його зблідлі губи були щільно стиснені, немовби він усю ніч тримав у собі якесь зле слово. Ніхто не міг згадати, коли саме стихло його оглушливе хропіння; кожен винувато запитував себе, що було б, якби його встигли розбудити; кожен додав до свого довжелезного списку чергову провинність. Незабаром увесь Білав заливався слізьми, за стіною голосили й заламували руки манучі й безліч *тій*, а Рафо сидів на подушках, і думки його оповивав туман, який не розвіювався всю *шиву* і ще деякий час по тому. Тії пекли ті самі солодощі та варили ті самі джезви кави, і ті самі чоловіки в каптанах тепер прийшли справляти шиву — і не торкалися солодощів, відмовлялися від кави, розпливчасто пропонували допомогу. Виказували занепокоєння вони і до безмовного Рафо, чий віденський костюм був тепер похований десь у далекій скрині. Всі знали, що Пінтове майбутнє у великому новому світі тепер було скасовано на невизначений термін, адже синівська повинність зобов'язувала його стати до керма батькової дрогерії. Йому цинічно нагадали, що жоден з його учених віденських трюків не може затримати смерть і тим паче зупинити її, адже шлях кожного з нас уже визначений всемогутньою Боговою рукою. Його наполегливо переконували, що знання модних олій та порошків і поруч не стоїть зі знанням про таємниці справжнього життя та справжньої смерті, а про небеса і землю й поготів. Посмоктуючи чубуки, вони згадували, як, коли спочив отець наш Авраам у старості щасливій, усі царі й мудреці прийшли сказати слово похвали: «Горе світові, що втратив вождя!». І прославляли Господа, що благословив сина Авраамового, Ісаака. Зі свого боку Рафо почувався до болю того благословення позбавленим: він тихо плакав, склавши на колінах спітнілі долоні. *Padri mio, komo lo voj a dešar.*

Після смерті падрі Аврама Пінто став чути голос: він то проклинав і винуватив його за те, що падрі забрали з цього світу так зненацька, то застерігав, що навіть у траурі єцер ара може взяти гору та привести його до гріха проти людської природи. Тож він знов і знов повертався до всього сказаного і нескazanого між ним і падрі Аврамом, до слів, що все життя розчинялося у хвилинах мовчання. Напевно, у якусь мить падрі серцем осягнув у Рафо те мерзенство, що відмовлявся помічати очима, — і тоді його серцю не лишилося нічого, окрім як розірватися. Згустилися громові хмари — щоб виправити покручене серце, щоб вигнати єцер ара. Той самий голос шепотів йому, як добре, що падрі Аврам був мертвий, — тепер нарешті може померти й Пінтів сором, бо ж його мерзенство не може вбити падрі вдруге. І з Османом падрі ніколи не познайомиться.

Закінчивши розповідь, Осман підійшов до Пінто, немовби почувши його безголосе запрошення. Він приліг і притиснувся до Рафо — відчутна теплота тіл захищала їх від крижаної порожнечі. Роки по тому в холодній нічній пустелі Пінто маритиме Османовими зарослими грудьми, його запахом: цибулі з рота, солдатських пахв, солодкої помади на вусах; він згадуватиме, як цей прекрасний ніхто чекав, поки захроплять Дркенда і Смаїл Токмак, щоб нарешті покласти підборіддя на Пінтове плече й намацати шлях до його ременя. Осман прослизнув рукою в штани та доторкнувся до твердого пата, а потім затримався, ніби не знав, що з ним робити. Насправді ж він знав дуже добре — і робив. Пінто ахнув і повільно видихнув, щоб не розбудити сусідів, а Осман поцілував його живильним поцілунком, вправно пестячи дедалі твердіший пата.

Вони вже кохалися так раніше: в окопі, в лісі, на стозі сіна, у казармовій лазні, де всі однаково були голі. Вперше це сталося вночі після того, як Осман запропонував Рафаелю випити — і незадовго до того, як їх відрядили на фронт у Сербію: тоді Осман просто прослизнув до нього на койку, коли вся казарма заснула. Він підштовхнув Пінто, щоб той посунувся, а тоді поклав руку йому на груди та притулився обличчям до шиї,

наче хотів його понюхати. Вони доторкнулися ніби випадково, зустрілися поглядами та усміхнулися один одному, і волосся на Пінтовому зашийку непогамовно наїжилася. Але допоки Осман не прослизнув до нього на койку, все можна було заперечити, списати на надмірну солдатську дружбу, жарт, непорозуміння. Проте тієї ночі все було однозначно: Осман переклав руку на Пінтів живіт і поцілував скроню, а скам'янілий від виру можливостей Рафо витріщався на дно горішньої койки — там було вирізьблено безліч солдатських імен. Тоді він повернувся й поцілував Османа, і під хропіння та гримання невинних боснійців вони торкалися всього, до чого могли дістатися в одязі. Коли вікна збліднули від світла нового дня й Осман повернувся до своєї койки, Пінто не спав, знерухомлений від насолоди, до самого підйому хвилюючись, що Осман уникатиме його — можливо, аж ненавидітиме за те, що вони вчинили, ба навіть заперечуватиме, що це відбулося насправді.

Але вдень він все ж наважився підійти до Османа і спитати:
— Чому ти не розкажуєш свої оповідки мені?

На що той відповів:

— Ми проводитимемо багато часу разом. Я розкажу тобі всі оповідки, які тільки знаю.

Того ж дня Осман помінявся койками та переїхав на другий поверх над Пінто. Він спускався до нього щоночі, аж поки їхню частину не перекинули в Сербію. Вони спали разом у вирвах, ділили їжу й воду. Осман був простим єгерем, Пінто — військовим санітаром, або ж, як його називала вся рота, гчимом (не доктором Рафо). Коли вони розділялися в бою або Пінто залишався в польовому шпиталі, страх обвалювався на нього гарматним ядром і витягував усі кишки, доки Осман не повертався неушкодженим. Одного дня в Сербії Осман відстав від свого патруля, і Рафо ледь з глузду не з'їхав — перегорнув гору трупів на спалення, розмотав бинти на понівеченому обличчі солдата в дірявій шкарпетці, який, звісно, виявився не Османом. А коли Осман повернувся наступного дня, кульгаючи та спираючись на гвинтівку, Пінто зарідав, упершись обличчям у його груди.

В окопах Галичини Осману вже навіть не доводилося розказувати Рафо оповідки. Не було й сенсу заперечувати, що між ними було. Байдуже, який світ і яка імперська армія оточували їх цієї ночі — вони відійшли у глибоку темряву, аби Пінто міг повернути голову й розтулити губи, пустивши Османів язик всередину. Раптом Дркенда схопився, і пара завмерла, затамувавши подих, — та він лиш якось спантеличено озирнувся, вигукнув до свого примарного ворога, що насере його матері, земля їй пухом (що взяти з едепсиза) та влігся назад.

— Це йому сон сниться, — прошепотів Осман.

— Мені теж, — відповів Пінто.

Напевно були солдати, які знали, що між ними відбувалося, — як напевно були й такі, між ким відбувалося те саме, та, звісно, такі, хто навіть уявити не міг, що таке можливо, — навіть якби двоє чоловіків трахалися просто перед їхніми очима. Спочатку Осман був обережнішим за Пінто, бо, за його словами, після війни хотів одружитися й народити дітей заради того, що, мовляв, усі нормальні люди називали пристойним життям. Але коли війна поглинула все відоме й беззаперечне, все уявне мирне майбутнє, саме Осман постійно шукав причин спекатися товаришів по службі, щоб нарешті пестити й цілувати Пінто, увійти в нього й кінчити зі стогонами, сапами і скриками, полохаючи лісових звірів і притягуючи допитливих селянських дітей та потім купуючи їхнє мовчання за сухарі й сигарети. І саме Осман запропонував ділити нішу з Дркендою та Смаїлом Токмаком: на додаток до їхньої безмежної вірності, було очевидно, що вони нізащо не повірять очам і вухам, якщо побачать, як Рафо з Османом трахаються. Ці четверо стали справжньою сім'єю: Осман і Пінто були батьками, а двоє селян — їхніми не найкмітливішими дітьми.

Падрі Аврам покривав манучі посеред ночі, впевнений, що діти вже спали. Проте Рафо часто просинався від його гарчання й фиркання, прислухався до беззвучної манучі та хвилювався за неї, за те, що з нею вчинялося. Одного разу він навіть встав і визирнув з-за ширми, яка відділяла його від ліжка

батьків: над манучі горою спиналося тіло падрі, і з кожним його смиком вона, зціпивши зуби, намагалася не зойкнути, скулилася від болю, а потім помітила Рафо й очима наказала йому зникнути, поки падрі не надавав йому тришия. Рафо тишком ліг назад і всю ніч розмірковував: а чи міг Авраам так легко погодитися вбити сина тому, що Ісаак побачив, як він гвалтував його матір?

Осман повагом провів долонею вниз Пінтовим пата, а потім потягнув вгору, а потім швидше й сильніше, покусуючи мочку вуха, збуджуючи його ще дужче; Пінто схопив Османа за волосся — густе й жорстке, хрустке від засохлого бруду, — і вп'явся йому в плече, у шари пилу й поту, що просотували його давно не прану сорочку, пирхаючи, немов бик, уривчасто кахикаючи, і врешті кінчив в Османову руку.

— Тепер ти, — сказав Осман, витираючи долоню об Пінтів живіт. Пінто відчував ту липкість і насолоджувався нею та Османовою рукою зверху, і знав, що без вагання підписав би будь-яку угоду з Богом, яка дозволяла б йому залишитися в цій ніші допоки або йому, або Осману не настане час помирати.

Найперше під невблаганним ранковим сонцем Пінто побачив порожнє гніздо лелеки: тоненьке дерево тримало його на зазеленілому пагіллі високо над окопом. Він обережно переступив Дркенду — той спав так міцно, ніби йому горлянку переізли, — а потім і Смаїла Токмака, схожого у своїй химерній позі на покручений артритом палець. Пінто виловив із медичної сумки книгу та вирвав сторінку на самокрутку; дим у легенях був густий, наче патока. До війни він курих легкі, якісні сигарети — вони горіли рівномірно та випускали легкий, як пір'я, дим. Хаджі-Бесім виписував їх із Відня, і коли їх привозили, вони неодмінно викурювали кілька разом і пліткували про інших крамарів, роздивлялися перехожих і обговорювали світові справи: що зробить британський король, що вирішить російський цар, чи втрутиться Америка, — ніби жили в самому серці цього світу, а не в Сараєві, якому Бог побажав доброї ночі,